

Niet Normaal!
En hoe 't anders kan...

onze landbouw

Inhoudsopgave

Voorwoord 5

1. Introductie 8

Op de schop

2. Landbouw op de schop? 11

3. Hoe is het zo ver gekomen? 20

4. De wal keert het schip 36

5. Omwenteling in de landbouw 40

6. Hoe verloopt zo'n omwenteling? 45

7. Je doet er zelf aan mee 57

Voor en tegen

8. Schuivende overtuigingen 60

9. De discussies 77

't Nieuwe Normaal

10. Nieuwe route – uitgangspunten 98

11. Het Nieuwe Normaal is al zichtbaar 102

12. Wat staat ons te doen? 139

13. Wat houdt verandering tegen? 142

14. Wat gaat ons helpen? 146

15. Wat kan ik doen? 155

Tot slot

16. Organisaties voor nieuwe landbouw 156

Nawoord 161

Bronnen 163

1. Introductie

Het is inderdaad voor bijna niemand meer te volgen wat er allemaal gebeurt in de landbouw en onze voedselproductie. In 2018 staan de kranten staan er vol van. Er gebeuren verschrikkelijke dingen. De Fipronil affaire over de besmette kippen, verbrande varkens, ernstige insectensterfte, afname en uitsterven van weidevogels, gedoe over Roundup, over fijnstof en mestfraude. Krantenkoppen zoals GMO is wél of juist niet goed, 50 miljard per jaar voor een duurzaam voedselsysteem, voedselcrisis bedreigt de menselijke beschaving, om maar wat te noemen.

Er gebeuren ook prachtige dingen. In de supermarkten is altijd genoeg voorraad, er zijn tenminste 20 soorten melk om uit te kiezen, er zijn groenten en fruit uit alle landen van de wereld. De kwaliteit is hoog. Van boeren in de buurt kun je biologische producten kopen of laten bezorgen. En toch horen we dat boeren failliet gaan en dat er oerwouden gekapt worden voor sojateelt voor onze veehouderij, en dat het zelfs in Friesland stinkt naar rotte drijfmest. Wat is er toch aan de hand?

Het is niet normaal wat er aan de hand is. De industriële landbouw loopt tegen zijn grenzen aan, door zijn niet-normale effecten op bodem, water, lucht en klimaat, dierenwelzijn, biodiversiteit. Niet alleen in Nederland, maar wereldwijd. Het blijkt dat door alle kunstmest, pesticiden en mestinjecties het bodemleven doodgaat. Daardoor krijgen wij niet meer alle sporenelementen en eiwitten in onze darmflora en daardoor verzwakt ons immuunsysteem en daardoor hebben we meer last van welvaartsziekten. Dat is kort door de bocht gezegd, maar daar komt het wel op neer. Er wordt dan ook flink geageerd tegen gebruik van kunstmest en tegen mestinjecties,

door onder meer Foodwatch, door milieuorganisaties, door Friends of the Earth. En onderschat niet hoeveel boeren dit ook niet meer willen! Overal zie je nieuwe initiatieven, vooral van boeren die anders willen en ook anders doen.

Het blijkt dat onze eigen boeren de vernieuwing inzetten, in iedere regio weer anders. Met ronde stallen, met horens op de koeien laten staan, met kalfjes die bij hun moeder mogen blijven, met in het bos lopende varkens. Samen zorgen ze met hart en ziel en hard werken voor gezond voedsel voor ons en voor een schone, plezierige leefomgeving. Er ontstaan gebiedscoöperaties waarbij mensen zoals u en ik investeren in een boerenbedrijf, in streekproducten, in zonnepanelen, in behoud van het landschap. Veranderingen die eerst nog onzichtbaar waren, maar die we steeds vaker om ons heen zien of horen.

Sinds ongeveer 2015 merken we dat deze boeren zich organiseren en meer gezamenlijk optrekken. Naast de al bekende biologische landbouw zien we kringlooplandbouw, natuur-inclusieve landbouw, bodemboeren, koolstofboeren, herenboeren. Al die termen klinken ook niet 'normaal', toch? Klopt, zij zijn buitengewoon! Zij vertegenwoordigen Het Nieuwe Normaal in landbouw en voedselproductie. Zij werken aan *gezonde bodems en herstel van ecosystemen voor gezonde producten voor gezonde mensen*.

Alle onrust, schandalen, onduidelijkheden en veranderingen zijn een signaal dat we een *transitie* meemaken. Het woord transitie wordt te pas en te onpas gebruikt. Het betekent een structurele of systemische verandering, een omwenteling dus, in onze samenleving. Hier zal ik vooral de woorden systeemverandering en omwenteling gebruiken. Daar gaat dit boekje over. Hoe wij die systeemverandering ondergaan en er tegelijkertijd zelf vorm en richting aan geven. Wat u doet, doet ertoe!

Dit boekje biedt daarom sleutels voor wat je zelf kunt doen om de omwenteling de goede kant uit te sturen; om te zorgen dat jij en je kinderen gezond blijven en geen welvaartsziekten krijgen, door een gezonde landbouw. Daarom hoop ik dat jij er ook voor zorgt dat zo'n gezonde landbouw er komt.

Onze toekomst ziet er best goed uit, als we tenminste de 'toekomstboeren' de ruimte durven te geven. We moeten de regels, die nu afgestemd zijn op hoog-industriële productie en bijbehorende milieuvervuiling, aanpassen naar regels die ruimte geven aan al die diverse vormen van Nieuwe Landbouw. Dat kan als de minister haar Visie op Landbouw in de komende jaren handen en voeten geeft, samen met ons, burgers, consumenten, supermarkten, landeigenaren, investeerders en u.

Dat betekent dat we, in plaats van opleggen van regels en instructies en controle, gaan werken met principes en indicatoren voor gewenste resultaten. In Groot-Brittannië hebben ze daar een paar prachtige beleidshandvatten voor: *Encourage*, *Engage*, *Enable*, *Exemplify*. Oftewel moedig aan, werk mee, maak het mogelijk en stel voorbeelden zodat anderen die kunnen volgen.

2. Landbouw op de schop?

Het drastisch veranderen van ‘de landbouw’ is misschien wel de grootste uitdaging van onze generatie. Dat zeggen mensen die het kunnen weten, zoals Niels Röling (lid van het IAASTD¹, 2006), Lucas Simons (*Changing the Food Game*, 2016), Jan Douwe van der Ploeg (Emeritus hoogleraar rurale sociologie) en Wouter-Jan Schouten (New Foresight, TiFN). Volgens Olivier de Schutter (VN vertegenwoordiger van het recht op voedsel 2008-2014, nu voorzitter IPES-Food)² offeren we onze gezondheid en het milieu op door de kilonallers in de supermarkt. We moeten zien af te komen van onze verslaving aan goedkoop eten. Dat kan alleen als de industrie vanuit zijn ‘verdienmodel’ de boeren niet langer onder druk zet om zo goedkoop mogelijk te produceren. Want dat maakt dat die boeren – om de kosten te drukken – kiezen voor methoden die onbedoeld negatieve effecten hebben op dierenwelzijn, bodem, water, lucht, insecten, ontwikkelingslanden.

Filosoof Michiel Korthals benadrukt in zijn boek *Goed eten, filosofie van voeding en landbouw* (2018): “Hoe we voedsel verbouwen en consumeren is een enorme aanslag op de natuur, maar méér nog op de kwaliteit van ons leven! Het is nu echt noodzaak het Nederlandse en het Europese landbouwbeleid radicaal te hervormen. Gezonde, duurzame voeding en de vrije markt gaan eigenlijk niet samen.”

Las je die laatste zin goed? Er staat dat de markt (lees supermarkten, grote voedselproducerende bedrijven, ketenpartners) eigenlijk niet langer de voedselproductie en de landbouw mogen reguleren. Het is een oproep aan de consument, ja dat zijn u en ik, om zelf te bepalen *hoe* wij ons eten geproduceerd willen hebben (met of zonder kunstmest, antibiotica en insecticiden), *waar* (lokaal of in een ontwik-

1. IAASTD, een internationale onafhankelijke groep wetenschappers die in 2006 constateerde dat onderzoek en technologie voor landbouw en voedselproductie drastisch van koers moesten wijzigen om te zorgen voor duurzame ontwikkeling.

2. IPES-food, een onafhankelijk internationaal instituut, in Leuven, België. Zij benadrukken voedselsoevereiniteit en agro-ecologie als oplossing voor wereldwijd voldoende hoogwaardige voedselproductie.

kelingsland), *door wie* (de boer die je kent of een anonieme *landgrabber* die er flink aan verdient).

Maar waarom zou je de landbouw veranderen?

Wat gaat er dan niet goed in het bestaande landbouw- en voedselsysteem? We kunnen toch alles krijgen, nou ja kopen, in de supermarkt? Ja, er zijn zelfs aardbeien en boontjes en asperges met Kerstmis. Maar... die komen uit verre landen. Transport heeft bijgedragen aan klimaatverandering. Het water in dat land is gebruikt voor onze aardbeien (of de boontjes en asperges) en niet voor voedsel van de mensen daar. Hun grondwater (en niet het onze) is vervuild door de gewasbeschermingsmiddelen, en er is al zo weinig drinkwater in (bijvoorbeeld) Ethiopië. Willen we dat echt zo?

Een ander voorbeeld. Er is in juli 2018 prachtige, goedkope bloemkool te koop (1 euro per stronk) als het buiten al wekenlang heet en droog is. De Nederlandse groenteteler die een contract heeft met de supermarkt en door de hitte onvoldoende bloemkool kan produceren koopt voor de dubbele prijs bloemkool bij zijn buurman op om aan zijn contract te kunnen voldoen. Willen we dat zo?

Een onderzoek in Duitsland (2017) laat zien dat de stand van de insecten tussen 1989 en 2016 is teruggelopen tot een kwart van wat het was. De onderzoeker, Caspar Hallmann, publiceerde drie jaar eerder in het tijdschrift *Nature* al dat nieuwe systemische insecticiden (neonicotinoïden) leiden tot achteruitgang van de spreeuw, veldleeuwerik, boerenzwaluw, ringmus en andere vogels die vooral insecten eten. Toen al werd vermoed dat de stand van de weidevogels zo hard terugloopt door voedseltekort – gebrek aan insecten.

Schuldige is ‘de gangbare landbouw’. Die gebruikt teveel kunstmest, neonicotinoïden³ en chemicaliën, waaronder het omstreden glyfosaat (beter bekend als Roundup). In de gangbare landbouw zijn alle bosjes, heggen en struiken al langere tijd weg, en ook daardoor gaat de stand van insecten en vogels achteruit. Ook de drastische achteruitgang van honingbijen wordt zo verklaard. Als je niet om natuur geeft kun je gemakkelijk denken dat het wel prettig is met minder muggen en wespen. “Wat zou dat, een paar beesten meer of minder?” Maar als je weet dat er zonder insecten ook geen groenten, fruit en zaden meer komen, dan kunnen wij het als mensheid wel vergeten. Geen voedsel voor onze kinderen en kleinkinderen! Willen we zo doorgaan?

3. Neonicotinoïden, een groep neuroactieve chemicaliën die verwant zijn aan nicotine. Hommels blijken net zo verslaafd te raken aan dit spul als mensen aan sigaretten.

Wel of niet grondgebonden landbouw?

Er is een kloof gegroeid, zegt Jan Douwe van der Ploeg, tussen grondgebonden boerenlandbouw en niet-grondgebonden verwerkende industrie.⁴

Bij grondgebonden boerenlandbouw gaat het over de plaatjes die we op de melkpakken zien: boerenfamiliebedrijven die voedsel produceren voor de Nederlandse bevolking en zo – al doende – tegelijkertijd voor een mooi en divers landschap zorgen, voor een gezonde bodem, voor schoon water. Grondgebonden zegt het al, ze hebben de grond, de bodem nodig om gewassen te telen, er hooi en granen vanaf te halen en vee te laten grazen. Gelukkig zijn die bedrijven er nog, maar steeds minder omdat ze tegen uiterst lage kosten, met knellende wet en regelgeving, en hoge hypotheeklasten, niet meer zelf kunnen sturen en niet zo duurzaam kunnen werken als ze zouden willen. Het is hard werken voor vaak minder dan het minimumloon.

4. Deze tekst is gebaseerd op een artikel van prof. J.D. van der Ploeg op Foodlog, met als titel *De wereld zit niet meer op Nederlandse landbouwkennis te wachten.*

Biologische bedrijven die in plaats van fosfaat uit te stoten het fosfaat goed gebruiken in de bodem, worden toch onder dezelfde regelgeving als voor gangbare landbouw gedwongen hun veestapel te halveren en boetes te betalen. Daar gaan ze aan onderdoor. Dat is niet normaal! Het wordt voor jonge boeren ook steeds moeilijker om een bedrijf te beginnen omdat de grondprijzen zo hoog zijn. Willen we dat allemaal wel?

Die boerenlandbouw werd – onder invloed van het marktdenken en het geloof in ‘Nederland exportland’ – geleidelijk vervangen door twee soorten landbouwbedrijvigheid, zo’n beetje vanaf 1990.

Deze industriële bedrijvigheid bestaat uit ten eerste het produceren van kwaliteitsproducten (bloemen, siergewassen, poot aardappelen, paprika’s) en bulkproducten, voornamelijk voor het buitenland. Voorbeelden zijn onze teelt van goedkope uien die in Afrika de lokale markt verpesten, varkens die naar Italië vervoerd worden, waar goed verdiend wordt aan de daar toegevoegde waarde van de ham, terwijl wij letterlijk en figuurlijk met de stront blijven zitten. Dat kan alleen omdat wij, u en ik, de negatieve effecten van deze goedkope of gesubsidieerde niet duurzame productiewijzen nog steeds accepteren.

Het tweede soort bedrijvigheid is het importeren van agrarische grondstoffen (soja, palmolie, tarwe, koffie) en het verwerken tot voedsel dat we wederom exporteren (vandaar die tweede plaats op de exportladder). We importeren ook rechtstreeks voedsel voor de Nederlandse bevolking, zoals boontjes uit Kenia en groene asperges uit Peru, soja voor diervoeder, sojamelk en vleesvervangers. Dat importeren kan alleen omdat transportkosten (per vliegtuig) nog steeds belachelijk laag zijn en door de liberalisering van markten. We letten daarbij niet op de consequenties (erosie, armoede,

watertekorten) voor die landen waar dat allemaal voor en door ons geteeld wordt.

Conclusies. De primaire landbouwproductie in Nederland en in ontwikkelingslanden, dus het telen van *grondstoffen* voor vlees (soja) en voor ons voedsel (palmolie), en het telen van aardappelen, groente en fruit, is steeds meer georiënteerd op de export, terwijl in Nederland de voedselvoorziening afhankelijk is geworden van import.

De boeren-landbouwbedrijven in Nederland, die met lokale en regionale middelen voor de directe omgeving voedsel produceren krijgen het steeds moeilijker. Willen we dat echt zo?

Argumenten voor een andere landbouw

Er zijn veel redenen en argumenten om onze voedselproductie en consumptie volslagen anders te gaan doen:

Verschillende maatschappelijke organisaties en provincies willen in dit toch al kleine land graag een aantrekkelijk platteland. Dat betekent een goed leefklimaat, mooie landschappen, schoon water, hoge biodiversiteit, sterke regionale economie en een goede (maar niet overbelaste) infrastructuur. Maar, omdat wij *vanwege onze economie* ons volledig richten op export, dus op grote intensieve bedrijven, zien we juist het tegenovergestelde gebeuren: schaalvergroting, intensivering, specialisatie, uniformering, en hoge uitstoot van CO₂ en andere stoffen die het klimaat weer beïnvloeden. Ook maken die bedrijven intensiever gebruik van kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen (zeg maar pesticiden) en antibiotica voor dieren, die dan weer in het oppervlaktewater terecht komen. Dat alles brengt een doorgaande en *onomkeerbare* verslechtering met zich mee, van bodem en water, klimaat, diergezondheid en biodiversiteit.

Door de versnelling in die schaalvergroting (en faillissementen) in de landbouw, daalt de werkgelegenheid in de landbouw, ook in toeleverende en verwerkende bedrijvigheid. De regionale en circulaire economie (die we zo hard bepleiten) wordt zo eerder verzwakt dan versterkt.

De perspectieven voor Nederlandse jongeren die graag als boer in de land- en tuinbouw willen werken zijn fnuikend; ze kunnen haast niet aan de slag. Een boerderij is te duur om te kopen. Grond is te duur; de prijs wordt juridisch en politiek bepaald, niet gebaseerd op de waarde van de bodem.

Onze gezondheid, en die van onze kinderen, is een belangrijk argument voor een andere landbouw. De ‘verdienmodellen’ van de industriële landbouw putten de bodem uit waardoor er minder mineralen en sporenelementen in ons voedsel zitten. Dat blijkt onverwacht effect te hebben op de volksgezondheid. Er zijn aanwijzingen dat veel welvaartsziekten, zoals ADHD, obesitas, huidproblemen, darmproblemen, autisme, Alzheimer, te herleiden zijn tot het ontbreken van deze stoffen in onze darmen.⁵

Meer gebruik van energie en grondstoffen door industriële landbouw betekent ook een hogere emissie in CO₂ en vergelijkbare broeikasgassen (zogenaamde CO₂-equivalenten) en als gevolg daarvan moeten we nog meer aan CO₂-reductie doen dan in het regeerakkoord is aangegeven. De EU zit daar bovenop en dreigt met sancties.

Ook voor ontwikkelingslanden is het voortzetten van deze gangbare landbouw, voedselproductie en export-oriëntatie niet goed. De massale importstromen in Afrikaanse landen slaan de economische bodem weg onder de lokale landbouw. Vandaar de protesten tegen invoer van uien, magere melkpoeder en andere producten uit Nederland. De werkloosheid,

5. In toenemende mate zijn er publicaties over de relatie bodem, voeding en gezondheid zie bijvoorbeeld rinekedijkinga.nl/blog/2015/07/07/bodem-van-onze-gezondheid/

armoede, gebrek aan voedsel en uitzichtloosheid die daar ontstaat (die ik zelf aan den lijve heb ervaren), vertaalt zich direct en indirect in migratiestromen, naar de steden daar, en naar Europa.

De grootschalige landbouw in ontwikkelingslanden voor basisstoffen voor onze voedselproductie, zoals soja en palmolie, gaat gepaard met *landgrabbing*⁶ en erosie, ont-trekking van water en watervervuiling, terwijl in veel van die landen water een schaars goed is. Sommige teelten die direct in ons voedsel voorzien, zoals groene asperges in Peru, vernielen ter plaatse een uiterst precair ecosysteem. Als de bodems na een paar jaar van zulke mono-teelten uitgeput zijn, vertrekken de ondernemers om elders verder te gaan. De Peruviaanse boeren blijven achter met land dat woestijn geworden is.

6. Land grabbing betekent land roof. Buitenlandse investeerders huren of kopen landbouwgronden in ontwikkelingslanden, met grootschalige landbouwproductie als doel. Met negatieve gevolgen voor het lokale milieu, economie, sociale omstandigheden en mensenrechten.

Als de wal het schip keert moet je overstag!

Toch willen sommigen door op de ingeslagen weg van meer export van landbouwproducten en bijbehorende hoogtechnologische landbouwkennis, en minder grondgebonden boerenbedrijven. Stel dat we *niet* het roer omgooien, wat dan? Dat lijkt niet verstandig om een aantal redenen:

De subsidiering door de EU van deze grootschalige landbouw neemt af. De vanzelfsprekendheid van lange voedseltransporten wordt door burgers en overheid in twijfel getrokken; er wordt over vlieg-tax gesproken; we dragen zo niet bij aan het bereiken van het klimaatakkoord.

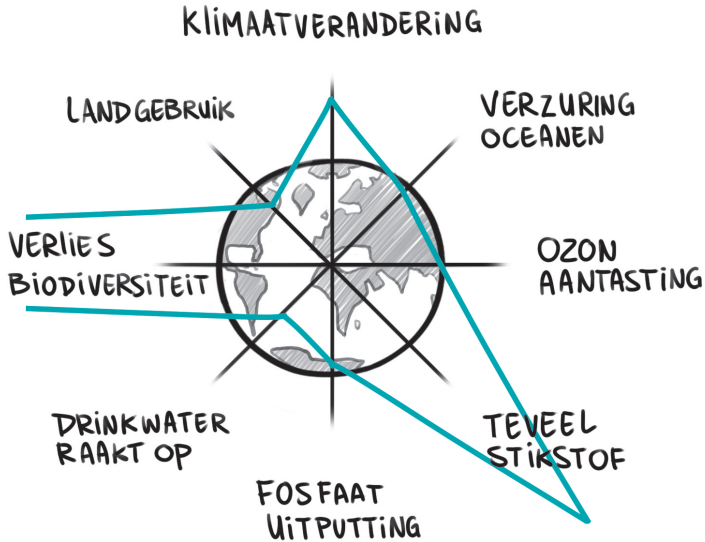
In ontwikkelingslanden wordt steeds meer aan voedselsoevereiniteit gewerkt. Dat wil zeggen dat ze daar hun eigen

voedsel gaan telen, en niet meer alleen voor ons. Afrikaanse landen zijn steeds beter in staat zelf voldoende voedsel voor hun regio te produceren. Zij gaan ook zelf hun bulkproducten verwerken (koffie, vlees, fruit) om vervolgens zo'n product met toegevoegde waarde zelf te kunnen verkopen, en daar dus economisch beter mee af te zijn. Europese landen stimuleren dat ook via hun buitenlandbeleid.

Een andere reden dat het roer echt om moet is dat de huidige gangbare manier waarop wij landbouw bedrijven een grote negatieve impact heeft op klimaat, bodem, water, biodiversiteit, landgebruik; zowel in Nederland als in andere landen. We overschrijden alle grenzen van duurzaamheid. Het Stockholm Resilience Centre formuleerde in 2009 negen planetaire grenzen waarbinnen de mensheid veilig kan produceren en consumeren. Het overschrijden van een of meerdere van deze grenzen heeft desastreuze gevolgen in de vorm van onomkeerbare veranderingen in de leefomgeving. Bijvoorbeeld het uitsterven van insecten waardoor er straks geen voedsel meer is. In 2015 bleek dat drie van de negen grenzen al behoorlijk overschreden zijn: klimaatverandering, biodiversiteit en biogeochemische kringlopen (stikstof en fosfaat).

Figuur 1. laat zien hoe ver we over de grenzen heen zijn. Er is gebrek aan fosfaat en zink, beide basisbouwstoffen voor leven op aarde.

Nog een reden om overstag te gaan is de kennis die wij als Nederland kennisland willen exporteren. Die richt zich op grootschalige intensieve landbouw die voornamelijk nodig is in gebieden waar *landgrabbing* heeft plaatsgevonden of nog plaats vindt. Het is de vraag of Nederlandse burgers daarachter staan, vooral als de opbrengsten van deze met landgrabbing georganiseerde productie en winsten ten goede komt aan een kleine groep rijke investeerders.

Figuur 1. Overschrijding van de grenzen

Aangekomen op dit kruispunt moeten we ons dus de volgende vraag stellen. “Zijn we de verkeerde weg ingeslagen? Gaan we verder op die weg? Kiezen we een drastisch andere richting? Dan is ten halve gekeerd nog steeds beter dan ten hele gedwaald.”